

Orientace v prostoru prostřednictvím určení strany v textech českého středověku

TOMÁŠ KLIMEK

„Vlevo a vpravo jsou směry zaměřenosti do světa, který je vždy již po ruce.“

Martin Heidegger¹

Určení strany je ve všech kulturách tím nejprvnějším krokem orientace, kterým zároveň prostoru dodáváme vlastní osobní rozměr; určení místa, které je doslovně tělesné, ukazuje naší spjatost s okolním prostorem a spjatost okolního prostoru s námi. Řečeno „po středověku“, prostor je prodlouženou částí našeho těla.

V příspěvku bych se rád věnoval způsobům určení strany v textech z českých zemí napsaných ve 12.–14. století. Určení strany někdy splývá s určením směru, jehož si v tomto významu budu všimát také. Zaměřím se na dva typy textů odlišného charakteru a účelu – kroniky a listiny.²

Světové strany

Dnes nejběžnější způsob určení strany a směru prostřednictvím názvu světové strany měl ve středověku řadu symbolických významů a téma se úzce týká tehdejších kosmologických schémat a teologických koncepcí. Názvy světových stran, často s pojednáním o směrech větrů ve spojení s vlivem určitých planet, najdeme

1) Martin HEIDEGGER, *Bytí a čas*, Praha 2002, s. 133.

2) Téma bylo součástí mé disertační práce: Tomáš KLIMEK, *Vnímání prostoru a orientace v krajině v českém středověku (12.–14. století)*, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2011.

v nejužívanějších středověkých encyklopediích, například v raně středověkých Isidorových *Etymologiích* (zejména kniha XIII) a *De natura rerum* (XI, 3–8), Bedově *De natura rerum*, v *De universo* (XII, 2) od Hrabana Maura nebo z mladších prací v *Imago mundi* Honorio Augustodunensia (z první poloviny 12. století).³ Tito autoři, hojně čtení především v prostředí klášterních a církevních škol, zároveň v textech svých prací s názvy světových stran běžně pracují jako se základními konstantami užívanými pro geografické popisy.

Způsob vymezení strany či směru pomocí názvu světové strany a jí přiřkládaný hlubší význam nebyl ani ve středověku ničím novým. Již v antice s určitým místem v kosmu a se světovým směrem spojovali větry, které byly zároveň znakem kosmického pořádku. Homér a Hesiodos je asociovali s ročními obdobími, Aristotelés a Hippocrates s určitými náladami. Neobvyklé větry, jako třeba teplý a vlhký severní vítr, symbolizovaly nebezpečnou změnu přírodního schématu a obecně se o větrech myslelo, že vznikají za hranicemi ekumény. Podobně jako oceán je jejich obsah v podobě základní látky spojoval s časoprostorovým počátkem a koncem.⁴ Přestože např. v systému Aristotelovy *Fyziky* není směr dopředu–dozadu či doleva–doprava při směřování tělesa k přirozenému místu tak důležitý jako směr nahoru–dolů,⁵ hrají v antické filozofii světové strany důležitou úlohu u kosmologických schémat.

Posvátný význam jednotlivých světových stran a jejich příznakovost má ovšem ještě mnohem starší kořeny. Známe četné doklady motivů posvátných světových stran, zejména východu a západu jako stran vycházejícího a zapadajícího slunce, v pohanských a pravěkých kulturách.⁶ Ve starém Egyptě byla západní strana symbolem zániku a smrti, východ znakem nového a života, sever chladu a sídla démonů. V Mezopotámii se také tradoval mýtus o čtyřech úhlech světa – ten, kdo je má v moci, je pánem všehomíra. Zároveň východ znamenal *vpředu* (ze stanoviště orientujícího se člověka).

Všechny tyto důležité koncepty, obrazné myšlenky a představy přebírá prostředí, ve kterém vznikaly starozákonní texty, a tímto způsobem se dostávají do Bible a následně i křesťanské kultury.⁷ V biblické rajske zahradě pramení čtyři řeky tekou-

3) K významu větrů ve středověké kosmografii srov. Rudolf SIMEK, *Erde und Kosmos im Mittelalter*, München 1992, s. 138–139; Isidor ze Seville, *Etymologiae XIII–XV*, ed. Daniel KORTE et alii, Praha 2001; *Isidori Hispalensis De natura rerum liber*, ed. Gustav BECKER, Amsterdam 1967; *Rabanus Maurus, De universo*, in: *Patrologia Latina* 111, ed. Jacques Paul MIGNÉ, Paris 1852, s. 9–613; *Honorius Augustodunensis, De imagine mundi libri tres*, in: *Patrologia Latina* 172, ed. Jacques Paul MIGNÉ, Paris 1854, s. 115–188.

4) Denis COSGROVE, *Apollo's eye: a cartographic genealogy of the earth in the western imagination*, Baltimore 2001, s. 56–58.

5) *Aristotelés, Fyzika*, ed. Petr REZEK, Praha 1996, kniha 4; stejně tak moderní kognitivní psychologie tvrdí, že směr nahoru/dolů je pro lidské vnímání nejjednodušší a nejobsažnější – Edward S. CASEY, *Getting back into Place. Toward a Renewed Understanding of the Place-World*, Bloomington – Indianapolis 1993, s. 75–78; Maurice MERLEAU-PONTY, *Svět vnímání*, Praha 2008, s. 244.

6) Podobnými otázkami se zabývá např. Christopher TILLEY, *A phenomenology of landscape: places, paths, and monuments*, Oxford – Providence 1994; srov. Emile DURKHEIM – Marcel MAUSS, *Primitive Classification*, Chicago 1963; Yi-Fu TUAN, *Topophilia. A Study Of Environmental Perception, Attitudes, and Values*, New Jersey 1974, s. 22.

7) Srov. Guy BEAUJOUAN, *Číslo*, in: *Encyklopedie středověku*, vyd. Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt, Praha 2002, s. 99–107.

cí do čtyř světových stran (Gn 2,10–14),⁸ Eden tedy leží ve středu světa a stává se symbolem kosmického celku, takovým symbolem jsou pak rovněž čtyřhranné oltáře v kostelích (Ex 27,1); podobně i posvátný okrsek z knihy *Ezechiel* byl čtyřhranný a hleděl do čtyř světových stran (Ez 42, 15–20). Světové strany v Bibli mohou být udány větry (Danielovo vidění 7,2) a jsou příznakové – sever je nebezpečnou nebeskou končinou, kde sídlí mocnosti skryté člověku a leží tam i hory bohů (srov. Iz 14,13), z východu přichází tři mudrci (Mt 2,1) a podle Zjevení také dobrý anděl, který nese pečeť boží a „mocným hlasem volal na ty čtyři anděly, jimž bylo dáno škodit zemi i moři“ (Zj 7,2), kteří se postavili do „čtyřech úhlů země a bránili všem čtyřem větrům, aby žádný z nich nevál na zemi...“ (Zj 7,1).⁹ Pojetí příznakovosti světových stran přechází do každodenních rituálů¹⁰ a odráží se v orientaci kostelů – pokud jsou obráceny jinam než k východu, je to nestandardní a hodné pozornosti.

Ve středověku byly větry symbolizující světové strany (podobně jako andělé) nejen prostorovými, ale také eschatologickými, tedy časovými motivy. Jejich znázornění v počtu čtyř, osmi či dvanácti se objevují na okrajích světových map a pronikají také do kosmologických diagramů, tzv. T-O map, ale i např. do uspořádání rozet v katedrálách.¹¹

Otázka světových stran je v řadě středověkých textů prosycena náboženskou symbolikou. Dobře ji můžeme sledovat na vizuálním uspořádání středověkých *mappae mundi*. Čtyři řeky ráje tu odpovídají čtyřem evangeliím, čtyřem základním ctnostem, čtyřem prvkům, čtyřem hlavním větrům a čtyřem církevním Otcům. Z textů jsou z tohoto hlediska důležité Evangelium sv. Matouše či Skutky apoštolů, kde jsou apoštolové vysláni do čtyř stran světa, aby šířili evangelium.¹²

8) Srov. *Alexandreida*, ed. Václav VÁŽNÝ, Praha 1965, s. 68, 1188–1189: „Jest tu bliz Eufrates řeka, / jež slyši, z ráje vyteká.“

9) Manfred LURKER, *Slovník biblických obrazů a symbolů*, Praha 1999, s. 259–261.

10) Jmenovat lze např. svátost křtu, kdy průvod pokřtěných směřuje od křtítnice v západní části kostela k oltáři na východě a akt symbolizuje zmrtvýchvstání; k příznakovosti světových stran ve středověké latinské kultuře srov. Aaron J. GUREVIČ, *Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku*, Praha 1996, s. 269–301.

11) Problematikou symboliky středověkých světových map se zabývá nesmírně rozsáhlá literatura; viz např. *Cartography in Antiquity and the Middle Ages. Fresh Perspectives, New Methods*, ed. by Richard J. A. TALBERT – Richard W. UNGER, Leiden 2008; Asa Simon MITTMAN, *Maps and Monsters in Medieval England*, New York – London 2006; *Marvels, Monsters, and Miracles. Studies in the Medieval and Early Modern Imaginations*, ed. by Timothy S. JONES – David A. SPRUNGER, Kalamazoo 2002; Evelyn EDSON, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, London 1997; *Text and Territory. Geographical Imagination in the European Middle Ages*, ed. by Sylvia TOMASCH – Sealy GILLES, Philadelphia 1997; Peter JACKSON, *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography*, London 1989; Carolyn Backer CAVE, *Maps and memory: representing routes and navigating in large-scale space*, Harvard 1989. K větrům srov. *Isidor ze Sevilly, Etymologiae XIII–XV*, s. 5. Již samotný latinský termín *meridies* znamená jak jih, tak také poledne; v časovém významu se s ním potkáme i v kronikách z českého prostředí, např. *Chronicon Aulae Regiae*, FRB IV, ed. Josef EMLER, Praha 1884, s. 295: *Et ante omnia erit defectus sive eclipsis solis; et erit sol a tercia usque ad meridiem ignei rubicundique coloris, quod signat maximam effusionem sanguinis*.

12) Naomi Reed KLINE, *Maps of Medieval Thought. The Hereford Paradigm*, Woodbridge 2001, s. 34–37, 204–207; dále Margriet HOOGVLIET, *Mappae Mundi and the Medieval Hermeneutics of Cartographical Space*, in: *Regions and Landscapes*, ed. by Peter Ainsworth – Tom Scott, Bern 2000, s. 39–41, která z tohoto hlediska rozebírá jihuoněmeckou mapu ze 14. století z rukopisu v Bayerische Staatsbibliothek v Mnichově, CLM 2655, f. 105r. Srov. Marek 16:15, Matouš 28:19, Skutky apoštolů 2:1–4.

Vnímání světového směru však nesmíme přisuzovat moderní pojetí spjaté s bezpříznakovostí prostoru a představou o jeho prázdnotě a nesmírné rozloze. Jak ukazují četná pozorování zvyků kultur nejrůznějších přírodních národů, sepsaná na konci 19. století skotským antropologem Jamesem Georgem Frazerem, kulty spjaté s nebeskými jevy a světovými stranami vykazovaly představy uzavřeného, relativně malého prostoru. O slunci řada kultur věřila, že je možné jej zapálit či zhasnout nebo chytit do vhodně umístěné smyčky (imaginární vzdálenost určoval vizuální vjem), následkem toho slunce v představách lidí zapadalo *těsně* za nejbližší hory.¹³ Představy, které odráží podoba rituálů zaznamenaných u přírodních národů, samozřejmě nemůžeme bez jakékoli opory předpokládat také u středověkého stře-doevropského člověka, nicméně důležité je uvědomit si možnou a pravděpodobnou jinakost vnímání nebeských těles a světových stran oproti našemu současnému chápání.

Výše zmíněné koncepty se samozřejmě objevují i v dílech kronikářů z českého prostředí, byť pro odlišný charakter a účel textů nikdy v „čisté podobě“, ale nalézáme je tu více či méně skryté. V Kosmově kronice např. narazíme na odraz znalosti schématu T-O mapy při popisu polohy Germánie, ať už přímý, nebo zprostředkovaný recepcí jiných textů. Kosmas zmiňuje, že zatímco Asie zabírá celou jednu polovinu světa, zbytek připadá na Evropu a Afriku.¹⁴

V kronikách se s odrazem nastíněného kosmologického schématu velmi často setkáme v pasážích o větrech. Objevují se přirovnání, kde vítr figuruje jako nesmírná a mocná síla („jako list větrem zmítaný“, „zmizet jako prach větrem odnesený“) přesahující lidské rozměry a výrazně zasahující do dění tohoto světa. Pro své ničivé důsledky je to síla negativní, větry mohou přinést neštěstí, přírodní katastrofu, nemoc, změnu, která je obecně vždy špatná a je symbolem nestálosti tohoto světa. Větry může zkrotit pouze boží síla.¹⁵ Jak je to v kronikách obvyklé, reálný popis se prolíná se symbolickým vyjádřením a vítr může být podobnou předzvěstí zkázy jako zatmění měsíce nebo kometa, přičemž všechny tyto jevy se mnohdy vyskytnou naráz. Vítr je pak zároveň průvodním jevem líčeného neštěstí, často spolu s povodní a epidemií.¹⁶

13) James George FRAZER, *Zlatá ratolest*, Praha 1994, s. 81–83.

14) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, MGH, SRG NS II., ed. Bertold BRETHOLZ, Berlin 1923, s. 5: *In divisione orbis secundum geometricos Asia nomine sub suo dimidium mundi obtinuit, et dimidium Europa et Affrica.*

15) *Chronicon Aulae Regiae*, s. 198: *quod imperatores et reges in ipsa et per ipsam doctrina salutari intelligant et erudiantur iudices orbis terre eidem servire et obsequi in timore, qui imperat ventis et mari.*

16) Za četné příklady v mnoha popisech událostí i v nejrůznějších přirovnáních viz *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 219: [Satan v podobě větru boží zeď na Vyšehradě]; s. 192: [tak rychle nevyletí ani větrové, když jejich král Aiolos bodcem prorazí boky hory, pod níž jsou zavření]; s. 199: [zvěst, jsouc rychlejší větrů a blesku]; *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, FRB II, ed. Josef EMLER, Praha 1874, s. 212: [Ale ta věc se nezdařila; zmizela jak prach větrem odnesený.]; s. 221: [strhla se ukrutná bouře větrů]; *Chronicon Aulae Regiae*, s. 67: [sen krále Václava, že nová stavba na Zbraslavi ohrožena větrem – vířivá bouře útočí na základní sloupy budovy]; s. 286: [nepříznivé vanou větry na otřesení lodičky Petrovy]; s. 288: [kauzalita – zatmění Měsíce, silný vítr po čtyři týdny, výsledkem

Názornou představu o formě vulgarizace teologických kosmologických konceptů a jejich pronikání do lidové literatury v česky mluvícím prostředí poskytuje staročeská *Alexandreida*, konkrétně pasáž s popisem polohy a základními charakteristikami asijského kontinentu:

Třetie sieho sveta strana
Azia jest jmenovana.
Tu stranu ot slunce vzhoda
okceana, more, voda
i, otňadže vzhodí zořě,
obteče Polednie more.
Ot nás ji dělí hluboká
Prosřednieho more stoka,
toho more, po němž plovú
pútníci k Božemu hrobu.
Ot pólnoci ji zatíká [omývá]
Tanajs, slovutnějšie řeka,
i jenž Meotides slove,
ta ji také i oplove [obtéká].
To nám lidé vyznávají,
jiže v tý straně bývají.
Sú v ní vlasti nejednaké,
v nichž jest bohatstvo všaké:
dvakrát léta kvú osenie,

jehož v těchto zemích není;
nic se v nich nedostává,
jímž živa člověčí hlava.
Což kamenie výborného
nebo zlata předraženého,
jež more neb země plodí,
to všecko ottad přichodí:
ryzie zlato z Arabie,
drahé kamenie z Indie.
Vše sám sobě člověk draží,
sám sa nade vše zlato draží,
však pro ně čest, duši váží.
To mi také z Písma známo,
jež bylo v téj straně tamo
Babylon, město veliké,
v němž bě bohatstvo všeliké.
Tu se kdás obři sebrali,
když sú se potopy báli.¹⁷

Zaměříme-li naši pozornost na názvy světových stran, lze obecně konstatovat, že se v textech kronik používají k popisům týkajícím se vyššího řádu geografických celků. V případě líčení událostí se s nimi setkáme také při určení směru pohybu, ovšem zejména ve starších textech pouze za předpokladu, že kronikář popisuje širší geografické souvislosti. Názvy světových stran pak vůbec nenajdeme u lokalizačních jednotlivých míst v terénu (leží severně od apod.), pro něž se používaly zcela jiné výrazové prostředky, zejména určení blízkosti jiného místa, linie nebo plochy v terénu.

Náš nejstarší kronikář pravidlo, že se názvy světových stran nikdy nepoužívají pro popisy detailních situací, naplňuje takřka beze zbytku – v jeho textu se objevují v celozemských či ještě širších souvislostech.¹⁸ Jedinou výjimkou je v kronice Libu-

umírání a dobytčí mor]; s. 295: [kronikář parafrázuje dopis Jana z Toleda – zátopa větrů a srážka větrů, které začerní ovzduší a budou vydávat hrozná zvuky a rozptýlí lidská těla]; *Chronicon Francisci Pragensis*, FRB IV, ed. Josef EMLER, Praha 1884, s. 433: [vítr následován ničivými povodněmi]; *Chronicon Benessii de Weitmille*, FRB IV, s. 492: [totéž jinak vyjádřeno].

17) *Alexandreida*, s. 54–55, verš 598–634.

18) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 5, 6, 110, 163, 182, 218.

šin popis polohy, kde má v budoucnu vzniknout Praha. Tady ale může použití názvů světových stran zvýrazňovat velikost a význam budoucí metropole.¹⁹

Širším zeměpisným souvislostem odpovídá také význam termínů *partes* a *plaga*, které se ve spojení s adjektivy určujícími světový směr v Kosmově textu objevují. Výraz *partes* nesmíme v kronice překládat v jeho množném smyslu (jak jsme tomu někdy svědky v odborné literatuře), protože v analyzovatelných případech vždy označuje celistvou plochu a nikdy se nevztahuje k více lokalitám v daném prostoru.²⁰ Kronikář jej užívá ve smyslu *kraj*, *krajina*. Případů geografických určení Kosmových *partes* není mnoho a jedním z nich je právě jméno světové strany v podobě prostého adjektiva.²¹ I další způsoby určení jsou většinou velké „svět plochy“ – a sice názvy zemí. Pouze ve dvou případech se termín *partes* vztahuje k pouhému kraji – konkrétně k Bechyňsku a Hradecku.²²

Kosmas jen na dvou místech svého textu používá pro popis hranic většího územního celku názvy všech světových stran naráz – jedná se o vylíčení územního rozsahu pražského biskupství a smyšlené rozlohy Slavníkova panství.²³ Je zajímavé povšimnout si sledu popisovaných stran těchto hranic. Zatímco u pražského biskupství Kosmas začíná od západu a pokračuje přes sever, východ a jih, v případě Slavníkova panství vychází také od západu, ale následuje jih, východ a sever. Je opravdu těžké soudit, nakolik je tento sled stran cílený, ale když si popis představíme prostorově, vidíme, že v případě biskupství se hranice popisují „pravotočivě“, zatímco u Slavníkova panství „levotočivě“.²⁴

Tomu, že podobná nuance opravdu mohla mít v textu kroniky symbolický význam, by nasvědčovaly příklady z Vincencia a Zbraslavské kroniky. V obou textech se potkáme s pasážemi, kde kronikář chce vyjádřit veškerý prostor, jakési pozemské

19) Tamtéž, s. 18: *Hunc ex parte aquilonali valde munit valle profunda rivulus Brusnica; at australi ex latere latus mons nimis petrosus, qui a petris dicitur Petrin, supereminet loca.*

20) Viz např. tamtéž, s. 68: *in partibus Poloniae quinque fuere monachi et heremitae...*; Podobné příklady na s. 24, 49, 73, 106, 149, 163. Ve stejném významu se termín objevuje i v dalších mladších kronikách. K různým formám určení viz *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, s. 225: *In partibus Caslaw est quaedam villa Beztwina vocata; Annales Bohemorum Vincentii Pragensis*, FRB II, ed. Josef EMLER, Praha 1874, s. 453: *Per quatuor partes circa Mediolanum ad orientem, ad occidentem, ad aquilonem et austrum; Annales Bohemiae 1196–1278*, FRB II, ed. Josef EMLER, Praha 1874, s. 288: *postea nix magna in plerisque partibus Bohemiae descendit; Chronicon Aulae Regiae*, s. 129: *ad partes Reni* (viz i s. 12 a 189); *Johannis de Marignola Chronicon*, FRB III, s. 546: *pacem fecisse, cum suis secessit in partes urbis Hradek.*

21) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 138: *Deinde in ea parte, quae meridiem respicit, addita regione Moravia usque ad fluvium cui nomen est Wag, et ad mediam silvam cui nomen est Moure, et ejusdem montis, eadem parrochia tendit.*

22) Tamtéž, s. 153 a 10.

23) Tamtéž, s. 137: *Termini autem ejus occidentem versus hii sunt: Tugost, qui tendit ad medium fluminis Chub ... Deinde ad aquilonalem hii sunt termini: Psovane, Ghrvati ... Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet et Ztir cum Cracova civitate provinciae cui Wag nomen est ... Deinde in ea parte, quae meridiem respicit, addita regione Moravia usque ad fluvium cui nomen est Wag ...; s. 49–50: *Ad occidentalem plagam contra Boemiam rivulum Surina et castrum ... Similiter plagam ad australem contra Teutonicos orientales has urbes habuit terminales: Hinov, Dudlebi ... Item solis ad ortum contra Moraviae regnum castrum sub silva situm, nomine Luthomisl ... Item ad aquilonalem plagam contra Poloniam castellum Cladzco, situm juxta flumen nomine Nizam.**

24) K fenoménu levá a pravá Jan BALEKA, *Vlevo a vpravo ve výtvarném umění*, Praha 2005.

„všehomíro“. U Vincencia se jedná o pasáž o dobytí Milána, kde Barbarossa chce všechny kouty světa zpravit o opovázlivosti Milánských a zároveň dává obyvatelům města určeného ke zničení možnost usadit se kdekoli jinde, ve Zbraslavské kronice o vyprávění o korunovaci Václava II., kdy kronikář vyjadřuje představu o obrovském množství diváků prostřednictvím území, z něhož na slavnost přišli.²⁵ Také zde se pro identifikaci jednotlivých stran používají názvy světových směrů. Ve všech těchto případech bez jediné výjimky je jejich sled následovný: východ, západ, sever, jih.²⁶ Na první pohled čtenář patrně nenajde v tomto pořadí žádný smysl, ovšem pokud si nakreslíme libovolnou růžici světových stran na papír a jinou barvou protneme jednotlivé její hroty v popsaném pořadí, objeví se před námi gotická čtyřka. Domnívám se, že tato souvislost při uvážení symbolického významu čtyřky, o němž jsme se zmínili výše, není náhodná.

Vraťme se ale ještě zpět do 12. století. V kronikách Kosmových pokračovatelů se názvy světových stran objevují zřídka. Častěji je používá pouze Kanovník vyšehradský, ovšem vždy při popisu nebeských úkazů a jevů, tedy při líčení jednotlivých fází chodu celého univerza.²⁷ Při popisu lokalizace konkrétního místa na zemi se v textu jeho kroniky objevuje světová strana jedinkrát, a to při určení polohy kostela, spadá tedy svým způsobem do stejné kategorie.²⁸ U Mnicha sázavského se s názvem světové strany potkáme v celém textu na jediném místě, a to v podobně specifické oblasti – zmínka se týká cestování po moři a příznivého jižního větru.²⁹

V textech ze 14. století je ovšem již situace značně odlišná. Byť se ve Zbraslavské kronice názvy světových stran užívají v některých případech stejně jako ve starších kronikách³⁰ a mnohdy se setkáme i se symbolickým vyjádřením,³¹ na rozdíl od dřívějších textů tu již najdeme užití názvů světových stran pro geografický popis určitého detailu. Nejde pouze o umístění v prostoru kostela, kdy bychom použití světového směru mohli chápat jako odraz symbolického spojení makrokosmu

25) *Annales Bohemorum Vincentii Pragensis*, s. 453: *Quod sicut per quatuor partes orbis terrae innotuit ... sic per quatuor partes orbis terrae eorum poena innotescat. Per quatuor partes circa Mediolanum ad orientem, ad occidentem, ad aquilonem et austrum, qua quis vult, sua ponant domicilia, pacem habeant et secure*; s. 453: *Per predictas quatuor partes sua ponunt domicilia: ad orientem, occidentem, aquilonem et austrum*; *Chronicon Aulae Regiae*, s. 76: *Hii ab oriente et occidente, alii ab aquilone et austro sua fixere tentoria tuo regi tibi que pro sempiterna gloria.*

26) Pořadí je zachováno i v případě neúplného výčtu: *Annales Bohemorum Vincentii Pragensis*, s. 450: *Verumtamen, quia quidam eorum ab oriente, quidam ab occidente, quidam a desertis montibus ad hoc determinandum vocati veniant*; *Chronicon Aulae Regiae*, s. 78: *ab oriente usque ad occidentem festivitates inclite domine Gute regine, fundatrix Aule Regie*; s. 295: *emergent prelia magna et occisiones in oriente et occidente prelia magna et occisiones in oriente et occidente; et terre motus erit universalis per totum orbem subvertens plurima loca.*

27) *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, s. 206, 214, 216–217, 224, 228, 229.

28) Tamtéž, s. 231.

29) *Monachi Sazaviensis Continuatio Cosmae*, FRB II, ed. Josef EMLER, Praha 1874, s. 260.

30) *Chronicon Aulae Regiae*, s. 335: *Eodem anno mense Julio stella cometa notabilis in septemtrionali plaga prope polum articum apparuit*, apod. Dále viz s. 213, 214, 230, 231, 331, 335.

31) Konkrétně tu sever představuje zaalpské země: *Chronicon Aulae Regiae*, s. 193: *Quidnis de la Turre nitentis in aquilone ponere sedem suam, ut similis videatur regi regum*; s. 207: *conspiciens sedem suam ab aquilone, ut esset similis Altissimo, ponere cogitavit ... nephandaque superbia tumefactus sedem ab aquilone, videlicet ab opposito maiestatis cesaree.*

s mikrokosmem, ale i o prosté zasazení děje do konkrétních souvislostí dílčího terénu.³² Na takovéto využití názvů světových stran pak v mladších pramenech narážíme čím dál častěji. Zároveň se zcela stírá rozdíl mezi použitím samotného názvu světové strany a jeho adjektivní formy navázané na výrazy *plaga*, *partes* či nově také *loci*.³³

Hlavní rozdíl mezi kronikami ze 14. století a texty ze 12. století je tedy užívání názvů světových stran při popisu určitého dílčího pohybu. Při líčení konkrétních akcí v terénu se u starších prací setkáme s názvem světové strany jen velmi zřídka. Kosmas si navíc i v situaci, kdy světovou stranu užívá pro zpřesnění orientace, vypořádává při popisu směru válečného tažení termínem *plaga* – Jindřich IV. tak netáhne od jihu (*australis*), ale přes jižní regiony (*per australem plagam*).³⁴ Autoři mladších kronik ze 14. století však již používají názvy světových stran pro popis dílčích pohybů zcela běžně a stejným způsobem jako dnes my (táhl od západu, směřovali na východ atd.). Tento fakt souvisí patrně s tím, že Kosmas a jeho pokračovatelé žijící ve 12. století ještě vědomě či nevědomě reflektovali určitý posvátný význam, který byl v tehdy dostupných textech světovým směrům přisuzován. Světové strany známé kronikářům z teologických kosmologických schémat se objevovaly u popisů univerza a jeho řádu. Typicky platónská myšlenka, že klid je lepší než pohyb a řád lepší než chaos, související s četnými scholastickými výklady o hierarchii kosmických sfér, staví sled událostí lidské historie pro jejich vrtkavost a nestálost na nejnižší stupeň pomyslné kvalitativní škály dění.³⁵ Augustin tyto teze dále rozvíjí. Svět je pro něho svou proměnlivostí blížký ničemu, a to oproti nebi, stálému podobně jako sám Bůh.³⁶ Země je malá, nebe obrovské, nicméně konečné. Proměnlivost světa souvisí pak s jeho značnou nedokonalostí. Skládá se ze všech věcí, ale „přece však, jsa proměnlivý, se z nich neskládá“, tedy právě pro svou proměnlivost.³⁷

32) U Petra Žitavského se názvy světových stran bez jakékoli příznakovosti objevují pro popis polohy vojenských táborů (*Chronicon Aulae Regiae*, s. 89, 226), ale také přesunů (s. 110, 148, 149, 293, 331).

33) Ve Zbraslavské kronice najdeme samotné názvy světových stran (viz příklady v předchozí poznámce), stejně tak tu ale jsou názvy světových stran ve spojení s termínem *plaga*: *Chronicon Aulae Regiae*, s. 225: *plaga aquilonalis*; s. 293: *plaga meridionalis*. K samostatným názvům světových stran z mladších textů viz např. *Chronicon Francisci Pragensis*, s. 429, 443, 450; *Chronicon Benessii de Weitmille*, s. 541; *Przibiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon Bohemiae*, FRB V, edd. Josef EMLER – Jan GEBAUER, Praha 1893, s. 89; *Johannis de Marignola Chronicon*, FRB III, ed. Josef EMLER, Praha 1882, s. 500, 507, 512, 520; *Neplacha, opata Opatovského, krátká kronika římská a česká*, FRB III, ed. Josef EMLER, Praha 1882, s. 455, 472. Názvy světových stran ve spojení s termíny typu *plaga* v mladších textech: *Chronicon Francisci Pragensis*, s. 380, 383, 386, 421, 426; *Chronicon Benessii de Weitmille*, s. 472, 490, 538, 540, 547, 548; *Johannis de Marignola Chronicon*, s. 522, 523.

34) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 182.

35) Srov. Platón, *Tímaios*, *Kritias*, ed. František NOVOTNÝ, Praha 1996, s. 28: [Bůh] uvedl to z nespořádaného stavu v řád, pokládaje tento stav za všeobecně lepší než onen.

36) Svět byl stvořen „z ... neviditelné a beztvárné země, z ... beztvárnosti, z ... ‚téměř ničeho‘...“, *Aurelius Augustinus, Vyznání*, přel. Mikuláš LEVÝ, Praha 1999, s. 425–426, čemuž se stále podobá *de ... terra invisibili et incomposita, de ... informitate, de ... paene nihilo*: *Aurelius Augustinus, Confessiones*, The Confessions of Augustine: An Electronic Edition, by James J. O'DONELL [online 1999], [cit. 2009-31-07]. Dostupné z: <<http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/conf/>>, XII, VIII.

37) *Aurelius Augustinus, Vyznání*, s. 426; *haec omnia quibus iste mutabilis mundus constat et non constat* (*Aurelius Augustinus, Confessiones*).

Pokud mají světové strany sloužit k popisu univerza a jeho božské harmonie, rozhodně se nehodí pro líčení malého pozemského pachtění, k popisu válečných tažení a sporů jednotlivých feudálů. Výborně však odpovídají typu textu kroniky Kanovníka vyšehradského, který se prostřednictvím popisu nebeských jevů snaží porozumět pozemským událostem a propojit tak makrokosmos s mikrokosmem. Ve 12. století se tak v kronikách z českého prostředí v souladu s jejich teologickými koncepty setkáváme s názvy světových stran pouze ve vztahu k popisu univerza – při líčení kosmických jevů ovlivňujících chod celých dějin nebo v podobě adjektiv připojovaných k velkým územním celkům, z nichž lze v textech seskládat velkou část známé zeměplochy.

Ve 14. století jsme svědky výrazného zvlgárnění použití názvů světových stran. Určité znaky příslušnosti k popisům makrosvěta sice stále přetrvávají, a to zejména v literárně vyspělé Zbraslavské kronice pro obrazné vyjádření všehomíra, nicméně stejně tak se názvy světových stran používají k prostému určení jednotlivých míst v lokálním terénu a setkáváme se s nimi při popisu směrů válečných tažení či přesunů, obchodních cest i jiných čistě světských záležitostí.

Zaměříme ještě pozornost na lexikální souvislosti. Rozdílně se při porovnání se všemi mladšími texty v tomto ohledu jeví především Kosmova kronika. V ní ve spojení s názvem světové strany zejména chybí předložka *in*, která se v mladších textech běžně používá. U našeho nejstaršího kronikáře se s názvy světových stran setkáme většinou v adjektivní formě, k níž se někdy také váže předložka *versus*. Samostatně s pouhým názvem světové strany figuruje pouze předložka *ad*. Její sémantický význam je v textech kronik z českého prostředí zcela univerzální. *In* je naproti tomu úžeji spojeno s vykonanou cestou či popisem konkrétní linie v terénu.

To, že se v mladších textech setkáváme s předložkou *in* ve spojení s prostým názvem světové strany, znamená, že název světové strany začal být vnímán jako přenesené označení pro konkrétní území či plochu. To nebylo pro Kosmu ještě myslitelné, v jeho textu najdeme jako cíle cesty výhradně konkrétní dílčí lokality. Typická spjatost s konkrétnem v mladších textech mizí.

U zachovaných listin vydaných v českém prostředí se s názvy světových stran setkáváme až v druhé polovině 12. století. Ve všech případech se jedná o popisy pozemkových hranic. Jistě není náhoda, že příjemci veškerých listin týkajících se českého prostředí, zpracovaných v edici *Codex Diplomaticus regni Bohemiae* (dovedené do roku 1283), kde se vyskytuje název světové strany sloužící k identifikaci hranice a popisu její polohy, jsou bez výjimky velké kláštery, ať už benediktinského, premonstrátského nebo cisterciáckého řádu. Donátory jsou ve velké většině panovníci, případně se jedná o papežská potvrzení, v menšině případů jde o velké šlechtické rody. Důležité je, že podobně jako kronikáři také zástupci nejvýznamnějších řádů byli na svou dobu neobyčejně vzdělaní lidé, kteří měli možnost potkat se s dobovými scholastickými texty a myšlenkovými schémata. Ačkoli obsahem listin byla praktická evidence majetku a světské záležitosti těžko srovnatelné s rovinnou témat, kterými se zabývali teologové a v návaznosti na ně i kronikáři, i pouhé

majetkové uspořádání mohlo svým skromným dílem a v detailu odrážet harmonii uspořádání univerza. Důležitost průběhu pozemkových hranic dosvědčovalo už to, že majetek významným duchovním institucím propůjčoval jako zástupce Boha na zemi sám panovník, případně vysoký šlechtic, a podle areng byly hranice pozemků stanovovány „na věčné časy“. Užití názvů světových stran tak mohlo vedle praktické funkce velmi dobře plnit také symbolickou úlohu. Propůjčovaly popisům hranic konkrétních pozemků univerzální význam přesahující popis konkrétních jednotlivin v krajině.

Pokud se blíže podíváme na funkci světových stran u hraničních popisů, najdeme dva možné typy použití – název světové strany slouží k určení směru, jakým se táhne konkrétní popisovaná hranice,³⁸ nebo určuje polohu celé hranice, tedy identifikuje stranu popisovaného pozemku.³⁹ První skupina je v listinách poměrně řídká, takže můžeme konstatovat, že až na několik výjimek názvy světových stran sloužily k popisu celkového rozvržení a prostorového uspořádání pozemku, byť jsou mnohdy jmenovány jen ty strany, u nichž je nutně průběh hranice popisovat. Významným zjištěním je skutečnost, že v mladších listinách, velmi pravděpodobně v souvislosti s rozšířením a zevšedněním vydávání listin a se změnou typu příjemců a vydavatelů, určení hranic za pomoci názvů světových stran relativně výrazně ubývá a autoři textů preferují jiné způsoby vymezení, jimž se budeme věnovat dále.

Další způsoby určení stran

Vedle udání názvu světové strany existuje ve středověkých textech řada dalších způsobů označení určité strany. Patrně nejpřirozenější z nich, jaké najdeme v projevech všech světových kultur, je určení podle pravé a levé ruky.

38) CDB II, ed. Gustav FRIEDRICH, Praha 1912, s. 373–374, č. 356 (falzum, po polovině 13. století): *de Odra incipiendo versus orientem inferius, influentibus aliis aquis ex utraque parte in Odram, usque ad fluvium, qui Cirmena nuncupatur; deinde per metarum signa declinando contra aquilonem usque in locum, qui dicitur Tysowa hora, sirum supra Moravam, et ahinde retrogrado passu versus occidentem ... deinde per semitam in Towiren redeundo versus meridiem usque ad aquam Lopenica*; CDB V/1, edd. Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, Praha 1982, s. 83, č. 1066, k roku 1256: *hinc exiens vadit per viam exploratorum de Boemia; quae vulgo dicitur Symanith, usque ad caput paludis Woysychversus orientem ... per ipsam aquam ascendit versus septemtrionem ad locum, ubi est quidam fluvius Welala nomine*. Specifický případ vymezení plochy za pomoci směrové linie: CDB I, ed. Gustav FRIEDRICH, Praha 1907, s. 348, č. 375 (falzum 13. století, k roku 993): *ac montem incultum ad meridiem tendentem a bivio quodam, in quo praeceduntur morales, Schirmovnice dicto, per directum usque ad Lesce et a Lesce usque ad saxum, qui est positus in via, per quam venturu ad civitatem Pragam*.

39) CDB I, s. 252, č. 287, k roku 1178: *Et supradicti circuitus termini sunt: ab oriente Zazava, a Seleu [Želiv] fluvius Livbe [Podelhotský potok mezi Onšovem a Senožaty] cum ipso fluvio, ab occidentem antiqua via, que conducit ad Seleu*; CDB II, s. 4, č. 6, k roku 1198/1199: *Agros... qui agri locati sunt infra quasdam vias, que eandem terram versus occidentem terminant, in valle ad villam Podzkale, versus occidentem vero ad locum, qui vocatur porta lupi*; další typově stejné příklady viz tamtéž, s. 319–323, č. 321; CDB V/1, edd. Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, Praha 1974, s. 299, č. 188; CDB V/2, edd. Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, Praha 1981, s. 194, č. 599; RBM V/4, ed. Jana ZACHOVÁ, Dolní Břežany 2005, s. 798–800, č. 1818.

Levá, pravá

V kronikách se k určení strany v terénu označení typu *levá/pravá* nepoužívá příliš často. Většinou se v takových případech jedná o určení polohy místa v rámci detailního popisu uspořádání prostoru, jako například popis interiéru kostela a rozmístění jednotlivých náhrobků nebo bitevní vřavy a aktuální pozice bojujících jednotek.⁴⁰ Setkáme se ovšem i s případy, kdy určení pravé nebo levé strany zastupuje funkci názvu světové strany.⁴¹

Označení pravé a levé strany se také používá pro vyjádření prostorového celku, kdy zastupuje výčet světových stran a veškeré území, které se táhne daným směrem. U Kosmy se s popisem prostorového celku tohoto typu setkáme většinou při vykreslení bitevní vřavy, kdy termín zprava a zleva vyjadřuje množství nepřátel, jejichž šiky je možné prorazit pouze hrdinským jednáním.⁴² Podobný popis bojiště volí také Vincentius; výraz u něho ale může sloužit i k označení veškeré plochy prošlého území.⁴³ Na rozdíl od vyjádření prostorového celku za pomoci názvů světových stran se jedná o takový způsob popisu, k jehož pochopení musíme procházet daným terénem nebo si pohled z takového pohybu krajinou minimálně představit. Pouze tehdy plocha „nalevo a napravo“ může zastupovat veškeré území.

Důležitým zjištěním je, že od 14. století v kronikách z českého prostředí označení stran jako levá a pravá mizí pro účely geografického popisu a lokalizace. Tento jev souvisí zcela jistě s výše popsáním zvládnutím používání názvů světových stran, které starší typ označení jako *levá/pravá* v textech kronik úspěšně nahradily.

V kronikách má označení za levou a pravou stranu ještě další souvislost – tato díla se mnohdy stávají textovým obrazem, na němž každá ze stran má symbolický význam. I dnes si podáváme pravou ruku a na rozdíl od pozdravu pozdvihnutím obočí se nejedná o vrozenou danost, ale kulturně daný jev,⁴⁴ nicméně ve středověku symbolické významy tohoto druhu ještě nebyly vyprázdněné a v textech kronik mohou ovlivnit popis událostí či prostoru. Pro středověké kronikáře je pravice symbolem síly a pravověrnosti, používá se k boji a těžké práci stejně jako k dotvrzení smlouvy či přísahy.⁴⁵ Samotné latinské slovo *sinister* naopak znamená nejen *levý*,

40) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 133, 143, 175; *Monachi Sazaviensis Continuatio Cosmae*, s. 248; *Annales Gerlaci Milovicensis*, FRB II, ed. Josef EMLER, Praha 1874, s. 500; *Monachi Sazaviensis Continuatio Cosmae*, s. 248.

41) S tímto typem použití se setkáme zejména v listinách (viz dále); jako příklad z kronik lze uvést: *Annales Gerlaci Milovicensis*, s. 468: *Quorum via fuit per Chamb, tenentes a sinistris Ratisbonam, per ascensum Danubii usque ad civitatem Sveviae, quae appellatur Hulme.*

42) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 209: *et eos a dextris et a sinistris obstantes.*

43) *Annales Bohemorum Vincentii Pragensis*, s. 448; s. 455: *A dextris et a sinistris et ante per longissima terrae spacia nullus Ungarie inuenitur; omnes, quo quis poterat, fugerant, in conspectu enim eius tota tremebat Hungaria.* Také ve Zbraslavské kronice se potkáme s hyperbolickým opisem nesmírně velké plochy: *Chronicon Aulae Regiae*, s. 145: *convenerat, in longitudine incredibili erat extensa ad dextram et ad sinistram; ex equorum et equitum pressura via lata facta est invia. Hinc inde pressus fui et ne equinus pes pedes meos.*

44) Horst FUHRMANN, *Středověk je kolem nás*, Jinočany 2006, s. 18–19.

45) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 39: [Kdyby měl tisíc pravíc, netřásl by se dav více]; s. 96: [síly ubývají, pravice umdlévají] tady pravá ruka jako symbol síly; s. 186: [podívejme se, jestli králova pravice ochrání knížete před našimi zbraněmi]; s. 78: [Jaromír slepý drží synovce Břetislava za pravici

ale také *zvrácený, nepříznivý, nešťastný*. V tomto významu se také používá v kronikách.⁴⁶ Symbolice pravé a levé strany odpovídá také rozestavení postav při významných událostech, jejichž schémata kronikáři neopomínají popisovat a nechávají tak oživit kompozice prostorově hierarchicky uspořádané podobně, jak to vidíme na výjevech dobového výtvarného umění. Krásným příkladem je Kosmovo vylíčení posmrtného soudu s císařem Jindřichem, kdy na levou stranu obrovských vah vkládá strana zloduchů velké a nesčíslné závaží, na pravou stranu naopak svatý Jiří za zásluhy mrtvého snáší veliký a těžký kostel, který zemřelý nechal postavit.⁴⁷ Symbolikou tohoto druhu je i pokoření vévody Velfa jeho silnou ženou, která levačkou chytila „polomuže“ za hlavu, naplila si na pravou dlaň a dala mu políček, čímž dosáhla nejen větší rány, ale i potupy, protože jej dokázala udržet slabší rukou.⁴⁸ Dalšími příklady jsou odvádění císaře Jindřicha do nebe, kdy Kosmas popisuje, že ho Maria vzala za pravou, svatý Jiří za levou ruku, a dále svolání shromáždění při příležitosti volby Lance za pražského biskupa, kdy Kosmas zmiňuje, že Kojata, správce dvora, stál po pravici knížete, a patrně tak odkazuje na jeho důležité postavení u dvora.⁴⁹ Ve Zbraslavské kronice se dokonce popisuje spor kolínského a mohučského arcibiskupa o rozesazení u stolu při hostině.⁵⁰

Podobně jako rozdělení na *horní/dolní* a *centrum/okraj* souvisí *levá* a *pravá* strana s příznakovostí prostoru a pojetím jeho nestejnorodosti. V případě listin je zajímavé, že s určením strany v podobě *levá/pravá* se setkáme až v mladších textech a u méně významných vydavatelů i příjemců. V celé edici *Codex Diplomaticus regni Bohemiae* se s určením pravé a levé strany za účelem popisu prostoru setkáme pouze u několika listin, z nichž se většinou jedná o falza ze 14. století. Nejstarším příkladem je tak Václavovo potvrzení majetku kláštera v Želivi z roku 1233, vzniklé jako odpověď na spor kláštera se syny šlechtice Wolframa, kdy se poloha hranice určuje jako „napravo od humpolecké cesty“. Ani tady se tedy nejedná o určení plochy, ale výchozího směru hranice, která se pak dále popisuje.⁵¹ Domnívám se, že

a praví lidu – hle váš kníže!]; s. 86: doklad, že se přísahá pravici; s. 117: [Smil, správce hradu Žatce, vzal s Kojatou Konráda, Otu a Jaromíra za pravice a rozhodli se bojovat proti Lancové volbě] tady pravice symbolem dohody – podávána pravá ruka; s. 144: [král /Vratislav/ vzal udatného rytíře Benedu úskočně za pravou ruku na znamení, že s ním chce mluvit v soukromí] tady pravá ruka jako symbol smlouvy, důvěry; s. 147: [pravici žehnal pokrm i nápoj]; s. 213: [vzdávali se – žádali, aby jim byla podána pravice míru]; s. 231–232: [Kosmův často zmiňovaný žid Jakub Apella – čeho se jeho usmolená pravice dotkne, poskvrní] symbol spolehlivosti převrácený naruby; *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, s. 203: [svou pravici a spravedlivým soudem je přemohl]; *Monachi Sazaviensis Continuatio Cosmae*, s. 248: [Jimram následoval příkladu světců, kteří se stříhali dotýkat se cenností svými pravícemi] pravice jako symbol světcovy duchovní síly; s. 253 pravice Boží jako symbol božské síly.

46) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 61, 97, 115, 177–178; *Annales Gerlaci Milovicensis*, s. 466: *sinistri ei rumores dicuntur*.

47) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 67–68.

48) Tamtéž, s. 129.

49) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 67 a 115.

50) *Chronicon Aulae Regiae*, s. 150. K důležitosti rozestavení při různých příležitostech v dalších textech viz *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, s. 223; *Annales Bohemorum Vincentii Pragensis*, s. 451.

51) CDB III/1, ed. Gustav FRIEDRICH, Praha 1942, s. 43–44, č. 43; k mladším falzům viz CDB II, s. 364–368, č. 352 (falzum z počátku 14. století); CDB V/1, s. 433, č. 290 (falzum ze 14. století). Již z charakteru obsažených informací je zřejmé, že tyto texty neodpovídají povaze listin z období, kam se hlásí.

typ způsob strany jako *levá/pravá* byl na rozdíl od formulací ve starších klášterních nadacích bližší reálnému určování stran při běžné orientaci v terénu.

Zároveň je třeba říci, že označení typu *levá/pravá* v mnoha případech specifikuje konkrétní detailní polohu; méně často určuje polohu celé hranice nebo rozvržení většího území. Většinou je v textu listiny udán hlavní směr, kudy se má vydat ten, kdo daný prostor obhlídí, a strana pak určuje polohu konkrétního popisovaného místa v terénu.⁵² Setkáme se ale i s řadou případů, kdy označení *levá/pravá* označuje celkovou plochu na jedné z určených stran.⁵³ Už vzhledem k charakteru obou typů těchto popisů, obvykle plných nejrůznějších místních a pomístních názvů a specifik dílčích terénních situací, je zřejmé, že odpovídají způsobu běžné orientace. Narazíme ale i na případy, kdy označení *levá* či *pravá* specifikuje konkrétní místo, ovšem hlavní směr je určen názvem světové strany.⁵⁴

Jiné a relativní způsoby určení stran

Názvy světových stran mohou nahradit také významné orientační body v terénu. Z některých zmínek je patrné, že volbu identifikátoru ovlivňovala především potřeba konkrétní situace – pokud autor textu usoudil, že uvedení orientačního bodu bude pro popis daného místa vhodnější, neváhal jej vsunout mezi označení dalších stran v podobě světových směrů.⁵⁵ Například autor falza s donací vsi Hej-

52) Např. RBM V/2, edd. Blažena RYNEŠOVÁ – Jiří SPĚVÁČEK, Praha 1960, s. 47, č. 91 (k roku 1347): Petr, notář v Kutné Hoře, prodává měšťanům z Jihlavy – *Iudicium in villa nostra Wylands ... cum libero laneo ... et tabernam in domo ad dictum laneum pertinente, ex opposito Tylie per villam, ubi itur versus Parans, manu in sinistra habendam, situata*; s. 74–75, č. 130 (k roku 1347): Mdyslaus z Bítovan a Bleho z Lipky prodávají mlýn ve Stavěnově mlynáři Heřmanovi – *item campum, quod situm est infra molendinum, qua via itur ad dextris in Voyczdorf [snad u Chotěboře] finemaque suum habet usque ad flumen, quod fluit de valle, que dicitur Howolcz: item ubi itur retro circum molendinum in dextris usque ad stratam publicam, qua declinatur de Lybicz infra, iuxta viam publicam supra usque ad metas ville Placnicz ad dextris versus molendinum dictum, de metis vero ville Placnicz usque ad lacum dictum Egelse*. K dalším obdobným příkladům tamtéž, s. 81, č. 142; RBM V/3, ed. Jana ZACHOVÁ, Dolní Břežany 2000, s. 666, č. 1421; RBM VII/4, edd. Milena LINHARTOVÁ – Bedřich MENDEL, Praha 1961, s. 629, č. 1050; RBM VII/5, edd. Milena LINHARTOVÁ – Bedřich MENDEL, Praha 1963, s. 850–851, č. 1399.

53) Např. RBM V/4, s. 736–737, č. 1641 (k roku 1353): arcibiskup Arnošt z Pardubic přehlídí hranice lesa, o které vznikl spor mezi ním a pány z Rožmberka – *signaverunt sic, quod quicquid semitam predictam de claustrello iam dicto versus Pchow nemus predictum transeundo ad sinistram partem existit in Rosntal, quicquid vero a dextris consistit ad castrum Strassicz ...*; Listy kláštera Zbraslavského, s. 43–44, č. 84 (k roku 1340): rozhodčí výpověď ve při mezi Zbraslaví a křižovníky o meze a hranice polí a lesů a právo honby – *Primo quod a meta ville deserte Nezabudycz, que totaliter ad monasterium Aule Regie pertinet, usque ad villam Leth et metam eiusdem videlicet viam in valle, que transit ultra rivum a dextris sursum usque ad nemus regale dictum Byird, nullus hominum exstirpare ligna*. K dalším příkladům tamtéž, s. 84–86, č. 135; s. 117–119, č. 162; s. 191–192, č. 233.

54) RBM VII/5, s. 860, č. 1418 (k roku 1363): zástupci křižovníků v Praze dávají křižovníkům ve Strakoněcích – *census perpetui in villa Paczyeow super hereditate Jacobi, residentis in curia sita in acie ad manum sinistram exeundo de villa predicta versus septemtrionem, post obitum suum de licencia et consensu...*

55) Mezi tyto příklady patří již zmíněná zakládací listina kláštera ve Vyšším Brodě, stejně jako další případy: CDB I, s. 252, č. 287 (k roku 1178): Soběslav II. Vyšehradu – *Flumen Zazava [Sázava] presentibus vicinis de circuitu eorum emendavi et stabilivi ... Et supradicti circuitus termini sunt: ab oriente Zazava, a Seleu [Želiv] fluvius Livbe [Podelhotský potok mezi Onšovem a Senožaty] cum ipso fluvio, ab occidente antiqua via, que conducit ad Seleu* – směr od jihu popsán jako směr od Želivi.

čina kláštera v Hradisku preferuje určení směrů za pomoci cest a název světové strany volí, až když už není zbytí. Z textu listiny je naprosto zřejmá absence jakéhokoli přesného systému; vše se přizpůsobovalo detailní situaci a aktuální potřebě.⁵⁶

Strany velmi často identifikuje výrazná orientační plocha nebo bod nacházející se za určovanou hranicí. Je zajímavé porovnat typ takového identifikátoru v textech kronik a listin. Zatímco v narativních pramenech jsou jimi ve většině případů názvy zemí⁵⁷ a výjimečně sídlo či jiný bod v krajině,⁵⁸ v listinách naproti tomu najdeme plochy jako identifikátory konkrétních stran velmi zřídka, a když, jedná se o názvy zemí.⁵⁹ Polohu strany tu určuje bod ležící v krajině za ní – může to být název sídla,⁶⁰ ale také jednotlivé lokální body v krajině – budova, údolí, vinice, ale např. také hraniční sloup nebo hora.⁶¹ Specifická je situace při určování strany ve městě. Tady je ve většině případů konkrétní místo – převážně se jedná o identifikaci domu – lokalizováno za pomoci obecného schématu, jakési úřednické šablony. Uvádí se majitel identifikované nemovitosti a informace, mezi kterými pozemky

56) CDB IV/1, edd. Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, Praha 1962, s. 278–280, č. 171 (falzum z druhé poloviny 13. století): *primi campi iacent inter ortos civitatis Olomucensis et villam nomine Neredyn inter duas vias, quarum viarum una tendit versus villam nomine Gnewotin, altera versus Namescz, certis terminis vel signis, qui vulgo kopci dicuntur ... alii campi iacent ante predictam civitatem inter viam versus predictum Namescz et viam versus Chrelow ... Alii campi iacent inter viam, que ducit versus predictum Chrelow, et viam, que ducit versus villam Reysin ... Alii campi iacent ante predictam villam Haychin super litus fluminis, quod vulgo Morauice dicitur; inter villam prefatam Reysin et ortos civitatis predictae; et iam dicti campi cum virgultis et rubis protenduntur usque in morecz versus partem occidentem*. Ovšem o kus dále v textu naopak vymezuje plochu předně za pomoci směru určeného světovou stranou – *Item silva, que vulgo dicitur Trinina, sita in superiori parte claustris versus aquilonem, hii terminis terminatur*.

57) Např. *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 32–33: *et inde versus Ungariam usque ad fluvium Gron subjugarat*; tamtéž, s. 49: *Ad occidentalem plagam contra Boemiam rivulum Surina*. Podobně také tamtéž, s. 50, 189; *Chronicon Aulae Regiae*, s. 335; *Chronicon Benessii de Weitmille*, s. 482; *Johannis de Marignola Chronicon*, FRB III, s. 572; CDB V/2, s. 77, č. 526.

58) *Chronicon Aulae Regiae*, s. 182: *in castro suo dicto Erinvels fuit, quod situm est contra Pigwiam super Renum; Monachi Sazaviensis Continuatio Cosmae*, s. 249: *coenobium totum omni ex parte aedificiis et omni supellectili renovavit*; patří sem patrně také, byť trochu jinak formulovaná, Kosmova identifikace břehu Cidliny podle vsi Lučice – *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 206: *Qui continuo surgentes de convivio, et celeriter exercitu collecto, occurrunt eis ex ista parte amnis Cydлина juxta pagum qui dicitur Lucica*.

59) CDB IV/1, s. 168, č. 79; CDB V/2, s. 77, č. 526; s. 518–521, č. 822.

60) CDB I, s. 352, č. 378; CDB IV/1, s. 464–465, č. 272; CDB V/1, s. 496–499, č. 335; CDB V/2, s. 207, č. 607; s. 529, č. 828; CDB VI, edd. Zbyněk SVITÁK – Helena KRMÍČKOVÁ – Jarmila KREJČÍKOVÁ – Jana NECHUTOVÁ, Praha 2006, s. 174, č. 127; s. 294, č. 239; RBM VII, s. 893–894, č. 1311; RBM V, ed. Božena KOPÍČKOVÁ, Praha 1977, s. 32–33, č. 44; RBM IV, ed. Josef EMLER, Praha 1892, s. 169–170, č. 419.

61) CDB V/1, s. 634, č. 434 (k roku 1265): *partem etiam prati ex altera parte contra claustrum, quod est situm iuxta prefatum brachium fluviorum; Listy kláštera Zbraslavského*, s. 113–114, č. 160 (k roku 1360): *valle posita inter montes sub villa Bratzenow cum eius descensu usque ad bivium et rivulum Choczaw ex parte vallis ascendendo supra contra fluxum ipsius rivuli altis tamen montanis*; RBM IV, s. 222, č. 562 (k roku 1338): *mediam partem rupis ... inferioris versus vineas sitae inter alias rupes ... situatas super ripam Multauiae in monte, qui dicitur Lech*; CDB V/2, s. 422, č. 756 (k roku 1274): *partem domus site prope portam Martis Colonie in fine ex opposito contra cippum*; RBM IV, s. 237, č. 610 (k roku 1338): *Super limitibus agrorum ville nostre Pnyewiez circa Kutnam posite, tam ex parte ipsius ville et civitatis Kutne, tam ex parte Czaclaue et agrorum predictae ville nostre, et etiam ex parte montis, qui dicitur Rus*.

místo leží. U sousedních ploch (ať už jde o plochy zastavěné nebo nezastavěné) se také vždy zapisuje jméno majitele.⁶²

V mladších textech se nadto velmi často setkáme s kombinací různých způsobů určení konkrétní strany, která sdílené informace mnohdy zdvojuje. To by se zdálo nasvědčovat situaci, kdy označení za pomoci názvu světové strany bylo chápáno jako oficiální forma, zatímco opakovaný údaj v podobě užití jiného orientačního hlediska vycházel z reálně používaných způsobů orientace. Výstižným příkladem této situace je listina Mikuláše Opavského, kde název světové strany doplňuje název sídla ležícího stejným směrem a v další části textu označení severní strany za levou.⁶³ Podobně si sice vypomáhají už i některé starší listiny, ale v mladším období najdeme tuto formu zápisu častěji. Ze starších listin lze jmenovat potvrzení založení kláštera ve Vyšším Brodě pražským biskupem Janem, kde je západní hranice určena jednak názvem světové strany, ale také určením vltavského břehu. U severní hranice se již název světové strany vůbec neuvádí.⁶⁴ Mnohdy naopak nebyla potřeba stranu blíže určovat, případně strany označovaly veškerou plochu kolem.⁶⁵

V listinách se často setkáme také s relativní identifikací stran. Na základě místní situace a uvažované polohy jejího pozorovatele jsou strany identifikovány jako *horní/dolní*,⁶⁶ *druhá jiná* či *protilehlá*, nebo naopak *stejná*, *táž*,⁶⁷ případně *ona*⁶⁸ atd.

62) Typově případ vypadá takto: RBM V, s. 435, č. 834 (k roku 1350): *domum suam in foro dictae civitatis, inter domos Peskonis ... ex una et Mixonis ... ex altera sitam, Bohunconi in longa platea*. K nesčetným dalším případům viz např. *Urkundenbuch der Stadt Budweis in Böhmen I/1*, ed. Karl KÖPL, Prag 1901. Orientace ve městě a imaginární obraz jeho prostorového uspořádání je specifickým tématem. Tato otázka byla v literatuře zpracována na příkladě středověké Marseilles a Krakova; Daniel Lord SMAIL, *Imaginary Cartographies. Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, Ithaca 1999; Przemysław TYSZKA, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańcówn*, Lublin 2001.

63) RBM VII/4, Praha 1961, s. 668, č. 1108.

64) CDB V/1, s. 299, č. 188.

65) Např. *Monachi Szaviensis Continuatio Cosmae*, s. 244: *omnem utilitatem in aqua et silva a praedictis terminis redonavit, agros vero et prata ex utraque parte adiacentia; Chronicon Benessii de Weitmille*, s. 540: *dilatatum est regnum et ampliatum ad omnes partes*. Dále viz *Johannis de Marignola Chronicon*, FRB III, s. 516, 537. Z listin např. CDB I, s. 163–165, č. 158 (k roku 1146–1148): *[metae] sunt autem hec: Camenica ex una parte, ex alia via Lubetina, versus Moraviam aqua, que dicitur Ozzlawa, in Boemia Palaua*; CDB I, s. 417–421, č. 402 (falzum 13. století, k roku 1183): *[Psiná] cum suis attinenciis ex una parte Hlubehice [Hlubčice u Opole] termino iacente usque ad terminum Bohuhwalov [Buchvalov ležící na JZ od Hlubčic]*. Dále viz CDB V/2, s. 77, č. 526; RBM VII/5, s. 844, č. 1390.

66) Např. CDB I, s. 215, č. 245 (k roku 1158–1169): *Prage iuxta pontem secus aquam inter quatuor vias dedi, ipsamque aquam a superiori parte inferioris insule usque ad pontem*; CDB V/2, s. 310, č. 675 (k roku 1272): *Cives ... nullam navem vel piscationem ibidem habere tenentur, nisi tantum hamo in medio aque, que est superiori parte Gradniz*. Viz i CDB V/1, s. 357, č. 230.

67) Viz např. CDB I, s. 293, č. 320 (k roku 1188): *Possessiones autem eius, quas coram nobis nominavit et confirmavit hec sunt: Swadou, Koiatici, ..., in alia parte fluminis: Neschemici, Breznice*; CDB V/1, s. 634, č. 434 (k roku 1265): *iuxta decursum brachii fluviorum Wiltaue et Malche, partem eciam prati ex altera parte contra claustrum, quod est situm iuxta prefatum brachium fluviorum*. Dále viz RBM IV, s. 169–170, č. 419; RBM V/1, ed. Jiří SPĚVÁČEK, Praha 1957, s. 38–39, č. 77; RBM V/4, s. 684, č. 1471.

68) Např. CDB III/1, s. 148, č. 119 (k roku 1235): *Confirmamus ... omnes possessiones cum suis appendiciis ... Nomina autem possessionum sunt hec: Manow, Clococh, Racov, Borihnev et omnia novalia [nově zorané pole], que sunt illa parte aque usque ad terminos Thassonis*. Tady ani z předchozího textu listiny není zřejmé, jaká strana potoka se míní – její polohu totiž určují okolní pole identifikovaná

Všechny tyto způsoby identifikace stran jsou pochopitelné pouze za určité situace a pobytu na konkrétním místě v terénu (ať už faktickém či imaginárním), a můžeme je tedy nazvat relativními.

V narativních pramenech se relativní identifikace stran vyskytují také, ale na rozdíl od listin se v kronikách strana vždy vztahuje k předchozímu textu, podle jehož významu lze takto popsanou polohu bezpečně určit; jedná se tedy o poněkud odlišnou situaci.⁶⁹

Do vymezení určité strany se někdy promítá původní osobní či, přeneseně v mladším období, vlastnický význam – specifikace strany značí sounáležitost, přínáležení, vlastnictví; podobně jako vyjádření po pravé nebo levé straně (původně ruce) se vztahuje ke konkrétní osobě, jejímu pobytu v konkrétním prostoru a její možnosti s tímto prostorem disponovat. Vyjádření typu z jedné a druhé strany se v textech kronik objevuje nejen pro prostorová určení, ale také ve významu přeneseném, který známe i v moderní češtině – strana označuje i skupinu lidí hájící jiné zájmy než protivná skupina (strana při jednání, ve válce). Podtón příslušnosti k určitému společenství je cítit i v označeních s lokalizačním účelem – strana může být identifikována jako odlišná oproti té, kde se aktuálně nacházíme, nebo také oproti té, která k nám dlouhodobě patří (strana řeky patřící k Čechám a cizí – *ista* – strana řeky). Oba významy bývají velmi zřetelně vyjádřeny při popisu územních sporů.⁷⁰

* * *

Domnívám se, že vzhledem k výše popsaným souvislostem, které provázely používání názvů světových stran, jsou některé jiné způsoby určení strany bližší dobovému každodennímu uvažování o konkrétních prostorových souvislostech. Viděli jsme, že názvy světových stran se vyskytují spíše v textech kronik, kde mají mnohdy určitý symbolický význam. To platí spíše pro kroniky ze 12. století; teprve v mladším období se názvy světových stran používají k popisu dílčí situace v terénu, a jejich význam se tedy určitým způsobem zvlugárňuje. Ve starších listinách se s jejich názvy potkáme většinou pouze v případě příjemců z klášterního prostředí. Lze proto soudit, že i tady plnily vedle popisného účelu také symbolickou funkci. U mladších listin vycházejících z jiného prostředí se totiž v mnohem větší míře setkáme s odlišným způsobem identifikace stran, který patrně vypovídá o způsobu určování strany při reálné potřebě orientovat se v terénu. Stranu mohou určovat výrazné orientační body ležící v jejím směru, přičemž pokud jde o určení hraniční

jmény svých majitelů; RBM IV, s. 454–455, č. 1141: *Molendinum hospitalis Glatoviensis situm circa villam Janovitz ex ista parte fluminis locatum* [Janovice nad Úhlavou, J od Klatov – mlýn se vymezuje podle břehu, na kterém leží].

69) *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 178, 215; *Annales Bohemorum Vincentii Pragensis*, s. 431–432, 433; *Chronicon Aulae Regiae*, s. 181, 289–290; *Chronicon Francisci Pragensis*, s. 402; *Chronicon Benessii de Weitmille*, s. 524; *Vita Caroli IV. imperatoris*, in: FRB III, ed. Josef EMLER, Praha 1882, s. 364.

70) *Annales Gerlaci Milovicensis*, s. 470; *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, s. 161–162; *Canonicis Wissegradensis Continuatio Cosmae*, s. 231; *Chronicon Benessii de Weitmille*, s. 488.

strany, leží takové identifikátory vně popisovaného území. Mnohá označení stran zachovaná v textech listin jsou relativní a váží se k poloze faktického či imaginárního pozorovatele popisované situace. Navíc využívají lokálních orientačních bodů, takže popisu rozumí pouze ten, kdo daný terén zná.

SUMMARY

Orientation in space through determining directions in the texts of the Bohemian Middle Ages

The article is devoted to the ways of determining the directions in the texts from the Czech lands written between the 12th and 14th centuries and focuses on an analysis of two types of texts of different character and purpose – chronicles and charters. It first describes the symbolic meaning of the cardinal directions in medieval culture and traces its reflection in the texts from the Czech milieu. It follows the loss of the symbolic meaning of the cardinal directions in the later period and vulgarisation of the usage of their titles, which is manifested in the function of the descriptions of detailed situations dealing with everyday life.

The author further deals with the other ways of marking certain directions, the most natural of which is perhaps marking according to the right and left hands. Even this has a significant symbolic connection and in the descriptions of the layout of object the chroniclers often create textual pictures where each of the directions has a hierarchic-symbolic meaning. Particularly in the charters, we can find as identifiers of the directions also important orientation points in the terrain, whose selection was often influenced predominantly by the need of the specific situation. Many of the markings of directions preserved in the texts of the charters are relative and are tied to the actual or imaginary observer of the described situation. They moreover use local orientation points so the description is comprehensible only to someone who knows the given terrain.

The symbolic meaning of directions arising from the period cosmological concepts and the reflection of the ways of their identification for the purpose of practical orientation in the terrain created by everyday experience with the landscape mingle in the analysed texts. The aim of the study is to capture the main characteristics of both sources of descriptions and identifications and subsequently also enable an interpretation of the individual examples of determining directions in the texts in question.